
अग्रिम सम्पादित प्रति

Distr. : GENERAL
15 September 2006
Original : English

६१औं अधिवेशन

एजेण्डा आइटम ६७सी*

मानवअधिकारको प्रबर्द्धन र संरक्षण : मानवअधिकारको स्थिति र विशेष समाधीक्षक र प्रतिनिधिहरूका प्रतिवेदनहरू

नेपालमा मानवअधिकार स्थितिसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानवअधिकार उच्चायुक्तको प्रतिवेदन र प्राविधिक सहयोगलगायत उहाँको कार्यालयका अन्य गतिविधिहरू

महासचिवको मन्तव्य

महासचिवले मानवअधिकार आयोगको प्रस्ताव २००५/७८ अनुसार पेश गरिएको नेपालमा मानवअधिकारको स्थिति र प्राविधिक सहयोगलगायत उहाँको कार्यालयका गतिविधिहरूसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानवअधिकार उच्चायुक्तको प्रतिवेदन महासभाका सदस्यहरूसमक्ष पेश गर्ने अवसर पाएकोमा गौरवको महसुस गर्नुभएको छ ।

* ए/६१/२५१

प्रतिवेदन पेश गर्ने कार्य सबैभन्दा अद्यावधिक जानकारी प्रतिविम्बित गर्नका लागि र परामर्शको कारणले गर्दा ढिलो भएको हो ।

सङ्क्षेप

२०६२ भदौ ३१ गते मानवअधिकार उच्चायुक्तले २००५ मई देखि २००५ अगष्ट सम्मको नेपालमा मानवअधिकारको स्थिति र प्राविधिक सहयोगलगायत उहाँको कार्यालयका गतिविधिहरूसम्बन्धी आफ्नो प्रतिवेदन (ए/६०/३५९) महासभामा पेश गर्नुभयो । मानवअधिकार आयोगमा पेश गरिएको त्यसपछिको प्रतिवेदनले सन् २००६ जनवरीसम्मको अवधिलाई समेट्यो (ई/सीएन/२००६/१०७) । यो पछिल्लो प्रतिवेदनले सन् २००६ अप्रिलमा भएको आन्दोलनयता नेपालमा मानवअधिकारको स्थितिमा आएका सुधारहरू एवं भइरहेका उल्लङ्घनहरूको अध्ययन गरेको छ । दण्डहीनता, गहिरोसँग जरा गाडेर बसेको विभेद र जोखिमी समूहहरूविरुद्धका अन्य दुर्व्यवहारलगायत मानवअधिकारप्रतिको सम्मानलाई कायम राख्ने र बलियो बनाउने सम्बन्धमा धेरै चुनौती रहेका छन् जसलाई अल्पकालीन र दीर्घकालीन रूपमा सम्बोधन गरिनुपर्दछ ।

विषयसूची

१. परिचय
२. सन्दर्भ
- क. अप्रिल आन्दोलन
- ख. सम्बद्ध राजनीतिक विकासक्रम.....
- ग. मानवअधिकारमाथि परेको प्रभाव
- घ. मानवअधिकार र शान्ति प्रक्रिया.....
३. अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार र मानवीय कानुनको सम्मान
- क. मानवअधिकारसम्बन्धी सुरक्षाफौजको आचरण.....
- ख. थुना
- ग. नेकपा-माओवादी र मानवअधिकार.....
- घ. अन्य सशस्त्र समूहहरूद्वारा भएका दुर्व्यवहार.....
४. जवाफदेहीता
५. आन्तरिक विस्थापन.....
६. सामाजिक बहिष्करण/सीमान्तीकरण
७. निष्कर्ष

१. परिचय

१. २०६२ भदौ ३१ गते मानवअधिकार उच्चायुक्तले २०६२ वैशाख-जेठ (मई २००५) देखि भदौ १५ सम्मको नेपालमा मानवअधिकारको स्थिति र प्राविधिक सहयोगलगायत उहाँको कार्यालयले सम्पन्न गरेका गतिविधिसम्बन्धी आफ्नो प्रतिवेदन (ए/६०/३५९) महासभामा पेश गर्नुभयो। उहाँले मानवअधिकार आयोगका लागि त्यसपछिको प्रतिवेदन तयार गर्नुभयो, जसले सन् २००६ जनवरी (पुष-माघ २०६२) सम्मको अवधिलाई समेटेको थियो (ई/सीएन/२००६/१०७)।
२. यी पछिल्ला प्रतिवेदनहरू पेश गरेयता मानवअधिकारमाथि प्रभाव पार्ने महत्वपूर्ण विकासक्रमहरू भएका छन्, जुन सात दल गठबन्धन (सादग) ले २०६२ चैत २३ गते सुरु गरेको अन्तिम चरणको विरोध आन्दोलनले गर्दा भएको थियो। सो आन्दोलन सैनिक कारवाहीको समाप्ति, प्रजातान्त्रिक अधिकार तथा अन्य राजनीतिक परिवर्तनको पुनर्वाहाली एवं सरकार र नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी-माओवादी (नेकपा-माओवादी)बीच शान्ति वार्ता पुनः सुरु भएर उत्कर्षमा पुग्यो। दुवै पक्षले हतियार र सशस्त्रकर्मीको व्यवस्थापन, संविधानसभाको निर्वाचन, युद्धविराम अनुगमन र मानवअधिकारको अनुगमनलाई राख्ने क्षेत्रमा सहयोग उपलब्ध गराउन संयुक्त राष्ट्रसङ्घलाई अनुरोध गरेका छन्।
३. यो प्रतिवेदनले मानवअधिकारमाथि आन्दोलनले पारेको प्रभाव र त्यसबाट भएको राजनीतिक परिवर्तन एवं अभै नाजुक रहेको शान्ति प्रक्रियाको क्रममा सम्बोधन गर्नुपर्ने मुख्य मानवअधिकारसम्बन्धी मुद्दाहरूको अध्ययन गरेको छ। यो सरकारी अधिकारीहरू, सुरक्षाफौज, नेकपा-माओवादी, नागरिक समाज, पीडित व्यक्तिहरू र परिवारहरूसँग गरेका व्यापक बैठकहरूलगायत मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालयले देशभरि गरेको अनुगमन र अनुसन्धान कार्यको सन्दर्भमा सङ्कलित जानकारीमा आधारित छ। युद्धविराम भएदेखि, उच्चायुक्तको कार्यालयका चारवटा क्षेत्रीय कार्यालयहरू - विराटनगर, काठमाडौं, पोखरा र नेपालगञ्जमा - र यसको डडेलधुराको नयाँ उप-कार्यालयका कर्मचारीले धेरै जिल्ला र गाउँहरूमा भ्रमणलाई तीव्र पारेका छन्। उच्चायुक्तको कार्यालयले समग्रमा सरकारी अधिकारी र नेकपा-माओवादीबाट राम्रो सहयोग प्राप्त गर्‍यो। तैपनि, उच्चायुक्तको कार्यालय सरकार र नेकपा-माओवादीलाई लेखेका थुप्रै पत्रहरूको जवाफ नपाएकोमा निराश भएको छ। यसदेखि बाहेक नेपाली सेनाले दुर्व्यवहारबारे गरिएका सैनिक अनुसन्धान र सैनिक अदालतका कारवाहीसम्बन्धी कागजातहरू उपलब्ध नगराउने अडानलाई कायमै राख्यो। नेपालमा दण्डहीनताको वातावरण तोड्ने कार्य एकमात्र सबैभन्दा कठिन मानवअधिकार चुनौती रहेको छ।
४. सो प्रतिवेदन सरकार र नेकपा-माओवादीलाई भदौ १९ गते पेश गरिएको थियो र दुवैले आफ्ना टिप्पणी उपलब्ध गराएका थिए।

२. सन्दर्भ : अप्रिल आन्दोलन, सम्बद्ध राजनीतिक विकास र तिनको मानवअधिकारमाथि परेको प्रभाव

क. अप्रिल आन्दोलन

५. २०६२ चैत २३ गते सादगले चारदिने हडताल सुरु गर्‍यो जुन १९ दिने अभूतपूर्व आन्दोलन (जनआन्दोलन भनेर बुझिने)मा परिणत भयो। सरकारले भेला हुने र सङ्गठन गर्न पाउने अधिकारलाई तीव्र रूपले सीमित गर्दै सुरुदेखि नै विरोधहरू हुन नदिने कोसिस गर्‍यो। काठमाडौं चक्रपथभित्र सार्वजनिक भेलाहरूमा प्रतिबन्ध लगाएको घोषणा गरियो र चैत २३ बाट कर्फ्यु लगाइयो। यस्तै उपायहरू अन्य सहरहरूमा लगाइयो। गृह मन्त्रीका अनुसार यी उपायहरू काठमाडौंमा नेकपा-माओवादीको “घुसपैठ” रोक्नका लागि उठाइएका थिए। नेकपा-माओवादीले त्यसपछि गरेको युद्धविरामको घोषणालाई मन्त्रीले “चाल” भएको बताए। केही सय राजनीतिक दल र नागरिक समाजका नेताहरूलाई सार्वजनिक सुरक्षा (सासु) ऐनअन्तर्गत निवारक नजरबन्दमा राखियो (जनवरीमा भएअनुसार - हेर्नुहोस् ई/सीएन.४/२००६/१०७, अनु. ७९ र ए/६०/३५९ अनु. १५) र नाबालकलगायत अन्य धेरैलाई छोटो अवधिका लागि राखिएको थियो।
६. सन् २००६ जनवरी (पुष-माघ २०६२)का लागि नियोजित विरोधहरूलाई कर्फ्यु र धरपकडद्वारा सीमित गरियो, तर अप्रिल (चैत-वैशाख)मा राजनीतिक दल र नागरिक समाजका कार्यकर्ताहरूले अन्य धेरैसँग मिलेर दसौं हजारको सङ्ख्यामा सडकमा ओर्लेर प्रतिबन्धलाई चुनौती दिए। सादगले गरेका पहिलेका विरोधहरूजस्तो नभएर यसपटक नेकपा-माओवादीसँग मौन समझदारी भएको थियो र उनीहरूको समर्थन थियो। देशभरि विरोधहरू फैलिए र थुप्रै नेताहरू पक्राउबाट जोगिए र उपस्थित नभइकन पनि उनीहरूले विरोधहरूको आयोजना गर्ने कार्यलाई जारी राखे।

७. कहिलेकाहीं विरोधहरू साम्य पार्नका लागि तैनाथ सुरक्षाफौज -- शाही नेपाली सेना (शान्से जसलाई जेठ ४ मा नेपाली सेना नामकरण गरियो), सशस्त्र प्रहरी बल (सप्रब, अर्धसैनिक प्रहरी बल) र नेपाल प्रहरी -- ले सार्वजनिक सम्पत्तिको विनास गर्न लागीपरेका हिंसात्मक प्रदर्शनकारीहरूलाई तितरवितर पार्ने कठिन कार्यको सामना गर्नुपर्थो । प्रदर्शनकारीहरूले फ्याँकेका ढुङ्गाहरूले धेरै प्रहरी घाइते भए । तर, धेरै शान्तिपूर्ण विरोधहरूलाई पनि भड्ग गरियो । सभा गर्न पाउने स्वतन्त्रताको अधिकारको अभ्यास गरिरहेका प्रदर्शनकारीहरूलाई तितरवितर पार्ने कोसिस गरिरहेका सुरक्षाफौजका उत्तेजनाका कारण धेरै भडप भएका थिए । १९ दिनभरि भएका प्रदर्शनहरूको अनुगमन र त्यसपछि भएका १८ मृत्युसम्बन्धी गरिएको छानविनको आधारमा, उच्चायुक्तको कार्यालयले सुरक्षाफौजका सबै शाखाहरू बलको अत्यधिक प्रयोगका लागि जिम्मेवार रहेको निष्कर्ष निकाल्यो । ४,००० भन्दा बढी प्रदर्शनकारी घाइते भएको भनियो जसमध्ये धेरै बालबालिका थिए । सबै चोटपटक सुरक्षाफौजद्वारा भएको हिंसाका कारण नभए पनि लाठीचार्ज, जीवित तथा रबरका गोली एवं नजिकबाट पड्काइएका अश्रुग्याँसका गोलाहरूबाट धेरै घाइते भए ।

ख. सम्बद्ध राजनीतिक विकासक्रम

८. विरोधहरू फैलदै गए र २०६३ वैशाख ७ गते करिब २००,००० मानिसले कर्फ्यु र भेलामाथि लगाइएको प्रतिबन्धलाई तोडे । सादगले वैशाख ८ गते सरकार गठन गर्न प्रधानमन्त्री मनोनित गर्न राजाबाट आएको निम्तोलाई अस्वीकार गरे । वैशाख ११ गते काठमाडौँमा हुन लागेको सबैभन्दा ठूलो प्रदर्शनको पूर्वसन्ध्यामा र सुरक्षाफौजबाट आउनसक्ने जवाफबारे गम्भीर चिन्ताका बीच, राजा ज्ञानेन्द्रले प्रतिनिधिसभा पुनर्स्थापनाको घोषणा गरे । राजाले सादगको निर्विरोध छनौट नेपाली काङ्ग्रेसका नेता गिरीजाप्रसाद कोइरालालाई वैशाख १४ गते प्रधानमन्त्रीको रूपमा नियुक्त गरे । त्यसको भोलिपल्ट सन् २००२ यता पहिलोपल्ट प्रतिनिधिसभाको बैठक बस्यो र सादगको गठबन्धन सरकार गठन गरियो ।
९. नयाँ सरकारको स्थापना हुनेवित्तिकै मानवअधिकारको स्थितिमा मुख्य सुधार आएको देखियो । काठमाडौँको एउटा क्षेत्रमा बाहेक प्रदर्शनमाथि लगाइएको प्रतिबन्ध फुकुवा गरेपछि सङ्गठन, अभिव्यक्ति र भेला हुन पाउने स्वतन्त्रताको अधिकारको प्रायः बहाली गरियो । केही दिनभित्रै सासु ऐनअन्तर्गत थुनिएका राजनीतिक थुनुवाहरूलाई रिहा गरियो । नेकपा-माओवादीले वैशाख १३ गते तीन महिने र सरकारले वैशाख २० गते अनिश्चितकालीन युद्धविरामको घोषणा गरे । दुवै पक्ष जेठ १२ गते २५ बुँदे आचारसंहितामा सहमत भए । युद्धविरामले गर्दा नेपाली सेना र जनमुक्ति सेना (पीएलए)का आक्रामक कारवाहीहरू पूर्ण रूपले रोकिए । नेपाली सेनाले त्यसयता आफ्ना गतिविधिहरू ब्यारेक वरिपरि गरिने नियमित गस्ती, केही चेकप्वाइन्टहरू कायम राख्ने र काठमाडौँका केही सडकमा गरिने गस्तीमा सीमित राखेको छ । पीएलए नेकपा-माओवादीका “आधार इलाका”मा रहेको छ र यसले अन्यत्र केही अस्थायी शिविरहरू खडा गरेको छ ।

ग. मानवअधिकारमाथि परेको प्रभाव

१०. भिडन्तहरूको अन्त्य हुनाले नेकपा-माओवादीसँग सम्बन्ध भएको आशङ्का गरिएकाहरूको सैनिक ब्यारेकमा भएको गैरन्यायिक हत्या, थुना, यातना र दुर्व्यवहारलगायत द्वन्द्वसँग सम्बन्धित उल्लङ्घनहरू भएनन् । अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको उल्लङ्घन पनि रोकिए । (मार्च महिनामा उच्चायुक्तको कार्यालयले *नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी (माओवादी) र सरकारी सुरक्षाफौजबीच भएका आक्रमण र भिडन्तहरूको सन्दर्भमा अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको उल्लङ्घनबारे गरिएका अनुसन्धानहरू : निष्कर्ष तथा सिफारिसहरू* । जनवरी – मार्च २००६ (पुष-माघ २०६२) प्रकाशित गरेको थियो ।) अधिल्ला वर्षहरूमा प्रस्ट रूपमा देखिएको लामो समयसम्म बेपत्ता पार्ने ढाँचाको सन् २००५ मा अन्त्य भयो । आतङ्ककारी तथा विध्वंसात्मक कार्य (नियन्त्रण र सजाय) अध्यादेश (टाडो)अन्तर्गत नेकपा-माओवादीको सदस्य भएको वा यसप्रति सहानुभूति राखेको आशङ्का (हेर्नुहोस् ए/६०/३५९ अन्. १६) मा निवारक नजरबन्दमा थुनिएका धेरै बन्दी वा नेकपा-माओवादीमा लागेको भनी आरोपित धेरै नाबालकलगायत आरोप खेपिरहेकाहरूलाई रिहा गरियो ।
११. तर, मानवअधिकारप्रतिको सम्मान कायम राख्ने र यसलाई बलियो बनाउने सम्बन्धमा भइरहेका उल्लङ्घनहरू र दण्डहीनता, एवं गहिरो जरा गाडेर रहेको भेदभाव र महिला, बालबालिका तथा जातीय अल्पसङ्ख्यकहरू जस्ता जोखिमी समूहहरूविरुद्धका अन्य दुर्व्यवहारलगायत अल्पकालीन तथा दीर्घकालीन अवधिमा सम्बोधन गर्नुपर्ने अझै धेरै चुनौती छन् ।

घ. मानवअधिकार र शान्ति प्रक्रिया

१२. नेपालमा शान्ति दिगो हुनका लागि मानवअधिकारले शान्ति प्रक्रियाभरि यसलाई आधार दिनुपर्छ । सादग र नेकपा-माओवादीबीच भएका वार्ताहरूले दुई पक्षबीच शृङ्खलाबद्ध सम्झौताहरू भएका छन् जसमध्ये केहीमा मानवअधिकार सम्बन्धी व्यापक सन्दर्भहरू समावेश गरिएका छन् । २०६२ मङ्सिरमा सम्पन्न १२ बुँदे समझदारीपत्रमा दुवै पक्षले “मानवअधिकारका मूल्य मान्यताहरूलाई पूर्ण सम्मान गर्ने” आफ्नो प्रतिबद्धता व्यक्त गरेका छन् । अस्पष्ट रूपले लेखिएको युद्धविराम आचारसंहिताका दुईतिहाई प्रावधानहरूमा अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून तथा मानवअधिकारका सरोकारहरू उल्लेख गरिएको छ । सरकार र नेकपा-माओवादीबीच भएको आठबुँदे सम्झौता (२०६३ असार २ गते

हस्ताक्षरित)ले “प्रतिस्पर्धात्मक बहुदलीय, शासन प्रणाली, नागरिक स्वतन्त्रता, मौलिक अधिकार, मानवअधिकार, प्रेस स्वतन्त्रता तथा कानुनी राज्यको अवधारणा”प्रतिको व्यापक प्रतिबद्धता समेटेको छ। तर, यी कुनै पनि सम्झौताहरूमा यी उद्देश्य हासिल गर्ने विशेष उपायहरू छैनन् न त तिनमा द्वन्द्वप्रभावित बालबालिकावारे नै कुनै खास उल्लेख गरिएको छ।

१३. सरकार र नेकपा-माओवादीका वार्ता टोलीहरू अन्तरिम संविधान मस्यौदा समितिको गठन गर्न पनि सहमत भए (यसपछि “मस्यौदा समिति”) जुन २०६३ असार २२ गते सञ्चालनमा आयो। सर्वोच्च अदालतका एक पूर्वन्यायाधीसले नेतृत्व गरेको सबै पुरुषमात्र भएको सो ६ सदस्यीय समिति पर्याप्त मात्रामा प्रतिनिधिमूलक नभएको भनी व्यापक विरोध भएपछि अतिरिक्त दस सदस्यहरू (चार महिला र एक दलित प्रतिनिधिसहित) थपिए। यो अन्तरिम संविधानले संविधान सभाद्वारा नयाँ संविधानको मस्यौदा नभएसम्ममात्र काम गर्ने भए तापनि यसले मानवअधिकार संरक्षणलाई बलियो बनाउने मौका दिएको छ। उच्चायुक्तको कार्यालयले मस्यौदा समितिलाई बाँच्न पाउने अधिकार; अतीतप्रभावी फौजदारी कानून; यातनाबाट र स्वेच्छाचारी पक्राउबाट स्वतन्त्रता (बेपत्तालगायत); निष्पक्ष सुनुवाइ तथा बालन्याय र न्यायपालिकाको स्वतन्त्रतासम्बन्धी अधिकारहरूबारे सिफारिसहरू पेश गर्‍यो जसले मानवअधिकारसम्बन्धी विद्यमान प्रावधानहरूलाई बलियो बनाउनेछ। सो समितिले नागरिक समाजबाट पनि सुझावहरू लियो। मस्यौदा समितिले भदौ ९ गते राजतन्त्रको हैसियत, अन्तरिम सरकार तथा संसदको प्रकृति र संविधानसभाको गठन प्रक्रियालगायत बाँकी रहेका प्रमुख मुद्दाहरूमाथि छलफल सुरु गर्नका निम्ति दलहरूसमक्ष आफ्नो मस्यौदा पेश गर्‍यो।
१४. असार १ गते भएको संझौताले ३१ सदस्यीय युद्धविराम आचारसंहिता राष्ट्रिय अनुगमन समिति (यसपछि “राष्ट्रिय अनुगमन समिति”)को स्थापना गर्‍यो र यसमा मानवअधिकार सम्बद्ध विषयहरूको अनुगमनमा सहयोग पुऱ्याउन तथा मानवअधिकारको अनुगमन गर्न उच्चायुक्तको कार्यालयलाई अनुरोध गर्ने कुरा थियो। युद्धविराम आचारसंहिता जस्तै राष्ट्रिय अनुगमन समितिको कार्यक्षेत्रमा स्पष्टता र विशिष्टताको कमी छ। राष्ट्रिय अनुगमन समितिले स्थलगत भ्रमण गर्न सुरु गरेको छ, तर यसलाई स्रोतहरूको अभाव छ र यसले एउटा स्वतन्त्र अनुगमन समितिको रूपमा आफ्नो विश्वासनीयता स्थापना गर्न आवश्यक हुने छ। सरकार र नेकपा-माओवादीका प्रतिनिधिहरू भएको एउटा संयुक्त समिति जसलाई राष्ट्रिय अनुगमन समितिले प्रतिवेदन गर्नेछ, र जुन राष्ट्रिय अनुगमन समितिका सिफारिसहरूको कार्यान्वयन सुनिश्चित गर्न उत्तरदायी हुनेछ, अझै स्थापना गरिएको छैन।
१५. यसदेखि बाहेक तीनवटा अन्य सम्झौताका मस्यौदाहरू अहिले दलहरूबीच छलफलमा छन् : *मानवअधिकार र मानवीय कानूनको पालनासम्बन्धी संझौता, युद्धविराम संझौता*को मस्यौदा र जिल्लास्तरमा स्थानीय शान्ति परिषद्को स्थापनार्थ प्रस्ताव। यी मस्यौदाहरू सरकारद्वारा २०६३ असार १९ मा स्थापना गरिएको दस दलको शान्ति समितिले तयार गरेको थियो। सबै मस्यौदामा मानवअधिकार र अनुगमन संयन्त्रहरूबारे उल्लेख छ। उच्चायुक्तको कार्यालयले मानवअधिकार अनुगमनका लागि विभिन्न विद्यमान वा प्रस्तावित संयन्त्रहरूका कार्यादेश, अधिकार र कार्यविधि तथा तिनीहरूबीचको सम्बन्ध स्पष्ट गर्नुपर्ने एवं दोहोरोपन र प्रतिस्पर्धात्मक हुनसक्ने कार्यलाई हटाउनुपर्ने आवश्यकतामा जोड दिँदै साउन २२ गते शान्ति समिति र दुवै पक्षसमक्ष आफ्ना भनाइ पेश गर्‍यो। उच्चायुक्तको कार्यालयले, अन्य कुराका अतिरिक्त, कुनै पनि मानवअधिकार संयन्त्रहरूसँग आर्थिक स्रोत पर्याप्त मात्रामा हुनुपर्ने कुराको दुवै पक्षले सुनिश्चित गर्न तथा सक्षम, निष्पक्ष र स्वतन्त्र पूर्णकालीन अनुसन्धानकर्ता र कर्मचारी राख्न पनि सिफारिस गर्‍यो।
१६. मस्यौदा संझौताहरूले शान्ति प्रक्रियाको सम्बन्धमा उत्तरदायित्वहरू नतोकिकन राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगको भूमिकालाई मान्यता दियो। प्रतिवेदनको अवधिमा, राजाद्वारा वैशाख-जेठ २०६३ (मई २००६) मा जुन तरिकाले अध्यक्ष र आयुक्तहरूको नियुक्ति गरियो त्यसलाई लिएर नागरिक समाजद्वारा राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगको चर्को आलोचना भइरह्यो। धेरै मानवअधिकार सङ्गठनहरूले आयोग स्वतन्त्र नभएको र आफ्नो सहयोगलाई सीमित गरेको विचार व्यक्त गरे। अन्ततः अध्यक्ष र आयुक्तहरूले २०६३ असार २५ मा राजीनामा दिए। अन्तरिम संविधानको मस्यौदाका अनुसार राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगले संवैधानिक निकाय हुनेछ। सरकारी अधिकारीहरूसँग भएका धेरै बैठकमा उच्चायुक्तको कार्यालयले पारदर्शी र परामर्शमूलक नियुक्ति प्रक्रियाका लागि जोड दिइरह्यो। यसले राजनीतिक दलको सम्बद्धताको आधारमा आयुक्तहरूको नियुक्ति हुनुहुँदैन जसले आयोगको स्वतन्त्रता र गैर-पक्षताको अवमूल्यन गर्नेछ र यी नियुक्तिहरूले नेपाली समाजको लैङ्गिक र जातीय विविधताको शान्तुलनलाई प्रतिविम्बित गर्नुपर्छ, भनी जोडदार आग्रह गर्‍यो।
१७. सशक्त, स्वतन्त्र र प्रभावकारी राष्ट्रिय मानवअधिकार संस्थाले निर्वाहा गर्ने मुख्य भूमिकालाई मान्यता प्रदान गर्दै उच्चायुक्तको कार्यालयले सन् २००६ मा आयोगलाई सहयोग गर्ने कार्य जारी राखेको छ। नेपालमा एकमात्र सबैभन्दा ठूलो मानवअधिकार अनुगमन उपस्थितिको रूपमा रहेको राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगले शान्ति प्रक्रियाको मानवअधिकार पक्षहरूको अनुगमनमा र युद्धविराम आचारसंहिताको कार्यान्वयनमा प्रमुख भूमिका खेल्न सक्थ्यो।

३. अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार र मानवीय कानूनको सम्मान

क. मानवअधिकारसम्बन्धी सुरक्षाफौजको आचरण

१८. नयाँ सरकारको स्थापनाले युद्धविराम घोषणाका साथसाथै मानवअधिकारको सम्बन्धमा सुरक्षाफौजको आचरणमा महत्वपूर्ण र सकारात्मक प्रभाव पारेको छ, तर यी उपलब्धिहरू नाजुक अवस्थामा छन्। संस्थागत कमजोरीहरू एवं मानवअधिकारको पूर्ण सम्मानमा आधारित व्यावसायिकता बसाल्ने राजनीतिक इच्छाको आवश्यकता पुरा गर्नुपर्ने चुनौतीहरू हुन्।
१९. सैनिकको भूमिका -- र यसलाई पूर्ण नगरिक नियन्त्रण तथा निरीक्षणअन्तर्गत राख्नुपर्ने आवश्यकता -- शान्ति प्रक्रियामा सबैभन्दा विवादास्पद मुद्दाहरूमध्येको एक हो र आफ्ना कारबाहीका लागि जिम्मेवार बनाएर यसले शान्ति प्रक्रियामा महत्वपूर्ण प्रभाव पार्न सक्थ्यो। नेपाली सेनाका सम्बन्धमा जवाफदेहीताको अभाव उच्चायुक्तको कार्यालयको मुख्य सरोकारहरूमध्ये एक रहेको छ। पहिले नै उल्लेख गरिएजस्तै नेपाली सेनाद्वारा भएका अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून र मानवअधिकारका उल्लङ्घनहरू – जुन मुख्यतया द्वन्द्वसँग सम्बन्धित थिए – नाटकीय रूपले घटेका छन्। बलात्कार वा यौन हिंसाका आरोपहरू लगायत छिटफुट हुने दुर्व्यवहारहरू र अप्रिल (चैत-वैशाख)मा प्रदर्शनकारीहरूको एक समूहको हत्या प्रतिवेदित भएका छन्। उच्चायुक्तको कार्यालयले नेपाली सेनाको व्यापकमा पहिले थुनिएका व्यक्तिहरूलाई तिनको रिहाइ भइसकेपछि नियमित रूपमा तारेखमा धाउन बाध्य पार्ने अवैधानिक अभ्यासबारे नेपाली सेनासँग आफ्नो सरोकार उठायो। अगष्ट (साउन-भदौ)मा सर्वोच्च अदालतले यस्ता दायित्वको अन्त्य गर्न र नेपाली सेनाको थुनामा रहेको बेला थुनुवाहरूले हस्ताक्षर गरेका बयानहरू बदर गर्नका लागि हालिएको निवेदनमाथि विचार गरिरहेको थियो। एउटा छुट्टै घटनामा नेपाली सेनाको भैरवनाथ गणका ड्युटीमा नभएका एक क्याप्टेनले २० जना जति सशस्त्र सिपाहीलाई साउन १३ गते काठमाडौँमा नेपाल प्रहरीको एउटा चौकीमा गरिएको आक्रमणमा नेतृत्व गरेर एक थुनुवा रिहा गर्नुका साथै तीन प्रहरीलाई अपहरण र पिट्ने काम गरे। उक्त घटना गाडीसम्बन्धी एउटा सानो भगडाले गर्दा भएको थियो। उक्त घटनाको छानबिन गर्न दुईवटा छुट्टै छानबिन समितिहरू गठन भए – एउटा गृह मन्त्रालयअन्तर्गत र अर्को नेपाली सेनाअन्तर्गत। सरकारले निज क्याप्टेनलाई बर्खास्त गरिएको र एक वर्षको कैद सजाय दिइएको कुरा उच्चायुक्तको कार्यालयलाई जानकारी गरायो। उच्चायुक्तको कार्यालयलाई यसले सरकारसँग गरेको संभौतालाई उल्लङ्घन गर्दै निजसँगको पहुँचलाई अस्वीकार गरिएको थियो। नेपाल प्रहरीले ती अधिकृतसँगै भएका एक सर्वसाधारणविरुद्ध फौजदारी छानबिन सुरु गर्‍यो तर नेपाली सेनाका क्याप्टेनविरुद्ध गरेन।
२०. यो सङ्क्रमणको चरणमा कानून कार्यान्वयन गर्ने प्रमुख निकायको रूपमा नेपाल प्रहरीको महत्वपूर्ण भूमिकालाई अगाडि ल्याइएको छ, तर संस्थाको रूपमा यसले धेरै चुनौतीको सामना गरेको छ। द्वन्द्वको क्रममा प्रहरीको हत्या भएपछि वा उनीहरूलाई धम्की दिएपछि धेरै प्रहरी चौकी ध्वस्त गरिए वा छाडिए। प्रहरीलाई ७२ वटा चौकीमा, सरकारका अनुसार, पुनः तैनाथ गरिएको छ, तर नेपाल प्रहरी पहिलेका अन्य धेरै प्रहरी चौकी पुनर्स्थापना गर्नुपर्ने आवश्यकता पुरा गर्न अक्षम वा अनिच्छुक छ र प्रायः सो गर्नबाट नेकपा-माओवादीले रोकेको छ। ग्रामीण क्षेत्रमा प्रभावकारी प्रहरी अनुगमनको अभाव युद्धविरामको सन्ध्भमा तुरुन्तै एउटा प्रमुख मानवअधिकार चुनौतीको रूपमा देखापरेको छ। उच्चायुक्तको कार्यालयले नेकपा-माओवादीका कार्यकर्ताद्वारा “कानून र व्यवस्था” कायम राख्ने उद्देश्यले गरिएका करकापयुक्त र कहिलेकाहीँ हिंसात्मक कार्यसम्बन्धी व्यापक रिपोर्टहरूबारेका छानबिनहरूलाई प्राथमिकता दियो। प्रहरीको आफूलाई लागेको कमजोरी र प्रायः अकर्मण्यताले नेकपा-माओवादीका “कानून कार्यान्वयन” गतिविधिहरू र “जनअदालतहरू”लाई जिल्ला सदरमुकामसम्म विस्तार गर्न सहज बनायो।
२१. उच्चायुक्तको कार्यालय नेकपा-माओवादीले पकडेर राखेका व्यक्तिहरूलाई रिहा गरिनुपर्छ वा प्रहरीलाई बुझाउनुपर्छ भनी व्यवस्थित ढङ्गले पैरवी गरिरहेको छ। धेरै घटनामा नेकपा-माओवादीले सो गर्न अस्वीकार गर्‍यो। तर, अन्य घटनाहरूमा भने शङ्कास्पद अपराधीहरूलाई नेपाल प्रहरीमा बुझाउन यो बढी खुला भएको छ। साथै नेकपा-माओवादीले बेलाबेलामा सफलतापूर्वक नेपाल प्रहरीसँग शङ्कास्पद व्यक्तिहरूलाई बुझाउन माग गर्‍यो वा केही निश्चित घटनामा नेपाल प्रहरीका छानबिनहरू निलम्बन गर्न सफल भयो। यो शैलीबारे प्रत्यक्ष सोध्दा स्थानीय नेपाल प्रहरी नेकपा-माओवादीले गरेका गम्भीर दुर्व्यवहारविरुद्ध पनि कारबाही गर्न उनीहरूले इन्कार गर्नुको कारण कस्तो भावी राजनीतिक परिवर्तन हुने हो भन्ने आफ्नो डर एवं केन्द्रीयतहबाट आउने पर्याप्त नीति निर्देशनको अभाव हो भन्ने बताउँछ।
२२. सप्रबको भावी भूमिकाको मुद्दा यसले अप्रिल (चैत-वैशाख)मा खेलेको भूमिकाबाट मात्र देखा परेको नभएर सप्रबद्वारा सिन्धुपाल्चोक जिल्लाको तातोपानीमा साउन १४ गते फेरि भएको बलको अत्यधिक प्रयोगबाट देखापरेको जब नेपाल-चीन सीमानामा खडा गरिएको सप्रबको एउटा राजश्व गस्ती टोलीले हिंसात्मक प्रदर्शनकारीहरूको सामना जीवित गोली प्रहार गरेर गर्‍यो जसमा एकजना दर्शकको मृत्यु हुनका साथै अन्य कतिपय घाइते भए। नेपाल प्रहरी त्यसमा हस्तक्षेप गर्नबाट हट्यो। सप्रब र गृह मन्त्रालयद्वारा आन्तरिक छानबिनहरू सुरु गरिए र सप्रबले अनुशासनात्मक कारबाही तथा क्षतिपूर्तिका लागि सिफारिस गरेको भनियो। यो विशिष्ट घटनाका लागि सप्रबको जिम्मेवारीबाहेक यो भूमिका निर्वाह गर्ने तालिमको अभाव भएको कुरा प्रदर्शित भएको र यसलाई स्वीकार गरिए तापनि सप्रबलाई अनुगमनका कार्य सुम्पने क्रम जारी रहेकोमा उच्चायुक्तको कार्यालय चिन्तित छ। सप्रबलाई उच्चायुक्तको कार्यालयले दिएको तालिमले मानवअधिकारसम्बन्धी मुद्दाहरूलाई सम्बोधन गरेको छ, खासगरी बलको उचित प्रयोग सम्बन्धमा। तर, सप्रबको कानून कार्यान्वयन भूमिकाका लागि थप स्पष्टीकरणको आवश्यकता छ।

२३. यो सङ्क्रमणकालीन अवधिमा पर्याप्त प्रहरी अनुगमन र न्यायको प्रभावकारी सम्पादनमार्फत् मानवअधिकारको संरक्षण सुनिश्चित गर्ने विशाल चुनौतीलाई प्रस्तुत गरेको छ । हालैका सङ्केतहरूले सर्वसाधारण जनसङ्ख्यामध्ये धेरैजसो मानवअधिकार संरक्षणका लागि अत्यावश्यक यी आधारभूत सार्वजनिक सेवाहरूबाट वञ्चित भएको देखाउँछन् किनकी राज्यसँग क्षमता वा बेलाबेलामा पहिले नेकपा-माओवादीको नियन्त्रणमा नभएका क्षेत्रहरूमा पनि कानून कार्यान्वयन र न्यायिक कार्यहरू गर्ने इच्छाको अभाव छ । यो सुरक्षा रिक्तताको थुप्रै किसिमले पूर्ति हुने खतरा हुन्छ: “न्यायलाई” आफ्नो हातमा लिएर समुदायमार्फत् जस्तो कि घातक परिणामहरू भएका विभिन्न घटनामा भइसकेको छ; नेकपा-माओवादीको “जनन्याय”को स्वेच्छाचारी र कहिलेकाहीँ हिंसात्मक हुने प्रणालीमार्फत्; सङ्गठित अपराधिक समूह वा अपराधिक तत्वहरूको शोषणमार्फत् जसमध्ये केही राजनीतिक रूपले सञ्चालित हुनसक्छन्; र भिजिलान्ते समूहहरूबाट पनि ।

२४. भिड नियन्त्रण गर्ने कार्यका साथसाथै मानवअधिकारको पूर्ण सम्मान गर्ने नेपाल प्रहरी र सप्रव दुवैको क्षमता उच्चायुक्तको कार्यालयको छानबिनमा रहेको छ । अप्रिल (चैत-वैशाख)यता उच्चायुक्तको कार्यालयले काठमाडौँमा थप उदाहरणहरू अभिलिखित गरेको छ जसमा प्रहरीको लाठी चार्जका कारण प्रदर्शनकारीहरूका टाउकामा र अन्य चोटपटक लाग्यो । साथै, ढुङ्गा फ्याँकिरहेका र टायर बालिरहेका हिंसात्मक विरोधकर्ताहरू - धेरै युवालयगत - ले भदौ ३ र ४ गते दुई दिन वास्तवमा काठमाडौँ ठप्प पारे । अगष्ट (साउन-भदौ)मा भएका विरोधहरूको क्रममा प्रहरीको उपस्थिति र संलग्नताको अभावले कानून र व्यवस्था कायम राख्ने कार्यमा यसको भूमिकाबारे गम्भीर प्रश्नहरू उठाएका छन् ।

ख. थुना

२५. माथि उल्लेख गरिएजस्तै टाडोअन्तर्गत द्वन्द्वसँग सम्बन्धित पक्राउ र सासु ऐनअन्तर्गत राजनीतिक पक्राउहरू पनि युद्धविरामयता रोकिएका छन् । मई (वैशाख-जेठ)मा पूर्व गृह, परराष्ट्र र सञ्चार मन्त्रीहरू तथा दुई अन्य पूर्व अधिकारीहरूलाई निवारक नजरबन्दमा राख्ने कार्य सासु ऐनअन्तर्गतको एकमात्र अपवाद थियो । उच्चायुक्तको कार्यालयले नयाँ मापदण्डहरू स्थापना गर्नुपर्ने बेलामा उही खाले स्वेच्छाचारी उपायहरूको प्रयोग गरेकोमा नयाँ सरकारको आलोचना गर्‍यो । यी तीनजनालाई अन्ततः अदालतको आदेशमा रिहा गरियो र त्यसबेलादेखि सासु ऐनलाई लागु गरिएको छैन । सरकारले “कानून र व्यवस्था कायम गर्दा यसको दुरुपयोग गरिने छैन” भनी आश्वासन दिएको छ ।

२६. नेकपा-माओवादीका सदस्यहरू वा त्यसप्रति सहानुभूति राख्ने ठानिएकाहरू जसलाई टाडोअन्तर्गत राखिएको थियो तीमध्ये बहुसङ्ख्यकलाई रिहा गरियो । तर, अरूलाई सामान्य फौजदारी अभियोगअन्तर्गत थुनामै राखिएको छ । सरकारका अनुसार, टाडोका १,०८२ बन्दीलाई रिहा गरियो, ६९२ निवारक नजरबन्दबाट र ३९० पूर्वपुर्षक थुनाबाट । उच्चायुक्तको कार्यालयले ३३६ टाडोका थुनाहरूसँग मोरङ, कास्की, काठमाडौँ, दाङ र कञ्चनपुर जिल्लाहरूमा पाँचवटा उच्च सुरक्षा केन्द्रहरूमा छुट्टै एकान्तमा अन्तरवार्ता लिएर टाडोको समीक्षा गरेको थियो । यसका प्रमुख निष्कर्षहरूले अवैध पक्राउ र थुना, आधारभूत उचित प्रक्रियाका प्रत्याभूतिहरूको उपेक्षालगायत कानुनी शासनको गम्भीर उल्लङ्घन भएको देखायो । धेरैलाई कारागारमा सार्नुभन्दा अघि सैनिक ब्यारेकहरूमा यातना दिइएको थियो ।

२७. उच्चायुक्तको कार्यालयले पहिले टाडोअन्तर्गत थुनिएकाहरूको वा सामान्य फौजदारी कसुरहरूअन्तर्गतका नेकपा-माओवादीसँग सम्बन्धित थुनाहरूको वर्तमान थुनावस्थाको वैधताबारे हाल अध्ययन गरिरहेको छ । उनीहरूलाई मानवीय वा मानवअधिकार कानूनको उल्लङ्घन मानिने कसुरहरू गरेको आरोप लगाइएको हुनसक्ने नसक्नेबारे पनि यसले अध्ययन गरिरहेको छ । केही थोरै घटनाहरू नाबालकहरूसँग सम्बन्धित छन् जो सन् २००५ मा अभिलिखित गरिएका टाडोअन्तर्गत थुनिएका १०० बालबालिकामध्येका थिए ।

२८. मानवअधिकार सन्धिहरूको स्पष्ट उल्लङ्घन गर्ने टाडो, सासु ऐन र अन्य कानूनहरूको खारेजी र संशोधनका लागि अन्तर्राष्ट्रिय तथा राष्ट्रिय आह्वानका बावजूद ती अझै समीक्षाको पर्खाइमा छन् । सरकारले डिसेम्बर २००५ (मङ्सिर-पुष २०६२)मा पूर्ण रूपले क्रियाशील राष्ट्रिय केन्द्रीय थुनासम्बन्धी पञ्जिकाको घोषणा (हेर्नुहोस् ई/सीएन/२००६/१०७, अनु. २७) गरे तापनि त्यसको निरन्तर अनुपस्थिति एवं देशभर धेरै कारागार तथा प्रहरी चौकीहरूमा सही र अद्यावधिक अभिलेखको अभावले थुनाहरूको कानुनी हैसियत र रिहाइको अनुगमन गर्ने कार्यलाई गाह्रो बनाउनुका साथै यी मुद्दाहरू अझै पनि सम्बोधन हुन बाँकी नै छन् ।

२९. अधिकांश टाडो थुनाहरूको रिहाइपछि देशभर सामान्य अपराधका लागि थुनिएका थुनाहरूले सबै बन्दीका लागि आम माफीको माग गर्दै भोक हडताल तथा कारागारका आधारभूत संरचनाहरूको विनास गर्नेलगायतका विरोधहरू सुरु गरे । फलतः पाँचवटा कारागार बन्द भए । थुनाको स्थिति खचाखच भरिएको र अपर्याप्त छ । कारागार अवस्थामा सुधारका सम्बन्धमा उचित संलग्नता सुनिश्चित गर्न उच्चायुक्तको कार्यालयले आवधिक भ्रमणहरू जारी राखेको छ ।

३०. थुनाहरूको मानवअधिकारप्रतिको सम्मानको सम्बन्धमा शङ्कास्पद अपराधीहरूलाई राखिएको प्रहरी थुनाको उच्चायुक्तको कार्यालयले व्यवस्थित रूपले अध्ययन गर्न अझ बाँकी नै छ, यद्यपि प्रहरी हिरासतमा भएका

बालबालिका र नाबालकहरूका व्यक्तिगत मुद्दाहरू, शङ्कास्पद अपराधीहरूलाई दिइएको यातना र दुर्व्यवहारलाई अभिलिखित गरिएको छ । उच्चायुक्तको कार्यालयले स्वेच्छाचारी थुना, दुर्व्यवहार तथा राष्ट्रिय निकुञ्जको थुनाको हिरासतमा भएका दुई मृत्युसम्बन्धी आरोपहरूबारे पनि छानविन सुरु गर्‍यो ।

ग. नेकपा-माओवादी र मानवअधिकार

३१. मानवअधिकारबारे उच्चायुक्तको कार्यालयसँग भएको छलफलपछि नेकपा-माओवादीको नेतृत्वले २०६३ वैशाख ३ गते अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून र मानवअधिकारका सिद्धान्त र मान्यताहरूप्रति आम सम्मान तथा प्रतिबद्धताको घोषणा गर्दै एक वक्तव्य प्रकाशित गर्‍यो । यसमा नेपालस्थित उच्चायुक्तको कार्यालयलाई आफ्नो सहयोग जारी राख्ने थप प्रतिबद्धता थियो ।
३२. नेकपा-माओवादीले युद्धविरामको घोषणापछि पहिले आफू उपस्थित नभएका जिल्ला सदरमुकाम र गाउँहरूमा समानान्तर संरचनाहरूको स्थापना गर्‍यो जसमध्ये सबैभन्दा उल्लेखनीय हो “जनअदालतहरू” । नेकपा-माओवादीका अध्यक्ष प्रचण्ड उर्फ पुष्पकमल दाहालद्वारा असार १९ गते जारी “विशेष निर्देशन”पछि अधिकांश “जनअदालतहरू”ले काठमाडौंलगायत जिल्ला सदरमुकामहरूमा उजुरीहरूको सुनुवाइ गर्न बन्द गरे तर ग्रामीण क्षेत्रमा र जिल्ला सदरमुकाम नजिकका क्षेत्रमा कामलाई जारी राखे । उच्चायुक्तको कार्यालयले छानविन गरेका नेकपा-माओवादीद्वारा भएका दुर्व्यवहारका धेरै आरोप “कानून कार्यान्वयन” गतिविधिहरू र “जनअदालतहरू”सँग सम्बन्धित छन् ।
३३. सन् २००६ को मई र जुन (वैशाख-जेठ र जेठ-असार २०६३) महिनामा “जनअदालतहरू”ले गरेका कारबाहीहरूअनुसार गरिएका आठवटा शृङ्खलाबद्ध हत्याहरू जुन प्रत्यक्षतः नेकपा-माओवादीका कार्यकर्ताहरूद्वारा भएका वा उनीहरूको अप्रत्यक्ष उक्साहटमा गाउँलेहरूद्वारा भएका थिए विशिष्ट सरोकारको विषय भए । धेरैजसो पीडितहरूलाई “अपराधहरू” वा “कसुरहरू” गरेको आरोप लगाइएको थियो र मारिएको समयमा उनीहरू नेकपा-माओवादीको “छानविन”मा रहेको देखिन्थे । उच्चायुक्तको कार्यालयले नेकपा-माओवादीका कार्यकर्ताहरूले गाउँलेहरूद्वारा भएका ती आक्रमणमा उक्साएको र सक्रिय रूपले भाग लिएको निष्कर्ष निकाल्यो जसमा भएका चारवटा घटनामा छ मानिसको मृत्यु भयो । दुईवटा अन्य घटनामा पीडितहरूलाई नेकपा-माओवादीको हिरासतमा मारियो । नेकपा-माओवादीले सुरुमा जिम्मेवारी लिन नमाने पनि नेकपा-माओवादीका स्थानीय नेताहरूले त्यसयता जिम्मेवारी स्वीकारेका छन् । नेकपा-माओवादीको राष्ट्रिय नेतृत्वले यस्ता हत्याहरू गर्ने नेकपा-माओवादीको नीति नभएको उच्चायुक्तको कार्यालयलाई आश्वासन दिएपछि र उच्चायुक्तको कार्यालयले आफ्ना सरोकारहरू सार्वजनिक गरेपछि यो ढाँचा बन्द भयो ।
३४. तैपनि, उच्चायुक्तको कार्यालय नेकपा-माओवादी वा नेकपा-माओवादीका पूर्व कार्यकर्ताहरूद्वारा सन् २००६ को मई र सेप्टेम्बर (वैशाख-जेठ र भदौ-असोज, २०६३)मा इलाम, बाँके, बर्दिया, लमजुङ र तनहुँ जिल्लाहरूमा भएका पाँचवटा नयाँ हत्याबारे छानविन गरिरहेको छ । यसले पहिले नेकपा-माओवादीद्वारा अपहृत पाँच व्यक्तिद्वारा गरिएको भनिएको आत्महत्याको पनि छानविन गर्दै थियो । उच्चायुक्तको कार्यालयले यी सबै मृत्युबारे पूर्ण छानविनका लागि दबाव दिने कार्य जारी राखेको छ ।
३५. उच्चायुक्तको कार्यालयले युद्धविरामको घोषणा भएयता नेकपा-माओवादीद्वारा भएका भनिएका लगभग २०० वटा अपहरणसम्बन्धी रिपोर्टहरूलाई पुष्टि गर्‍यो जसमध्ये धेरैजसो नेकपा-माओवादीका “जनअदालतहरू”मार्फत् भएका “कानून कार्यान्वयन” गतिविधिको सन्दर्भमा भएका थिए । ठूलो सङ्ख्यामा पीडितहरूलाई रिहा गरियो । अन्य कतिपयहरू कहाँ छन् भन्ने कुरा अस्पष्ट रह्यो । कतिपय मुद्दाहरूमा उच्चायुक्तको कार्यालयले अपहरणको क्रममा वा कैदमा हुँदा पाएको चरम पिटाईलगायत दुर्व्यवहारसम्बन्धी आरोपहरूलाई पुष्टि गर्‍यो । अपहरणका कारणहरूमा डकैती, हत्या, बलात्कार तथा “चन्दा” वा “कर” सङ्कलनका लागि आफूलाई नेकपा-माओवादीको रूपमा प्रस्तुत गर्नु थिए । केहीलाई धेरैजसो “अवैध यौनसम्बन्धमा” संलग्न भएर निश्चित साँस्कृतिक परम्पराहरू तोडेको आरोप लगाइएको थियो ।
३६. पीडितहरूमा कम्तीमा राजनीतिक दलका १६ सदस्य थिए, यद्यपि अपहरण उनीहरूको दलको सम्बद्धतासँग सम्बन्धित हुनु आवश्यक थिएन । चौधजनालाई अधिल्लो शासनव्यवस्थासँग सम्बन्धित भएकाले लक्षित गरिएको भनियो । चारवटा केसमा अपहृत व्यक्तिहरू सैनिकका लागि सुराकी भएको नेकपा-माओवादीले आरोप लगायो । केही नेकपा-माओवादीका पूर्वसदस्यहरू थिए र उनीहरूलाई अपहरण गर्नुको कारण प्रष्ट थिएन । साथै, केही व्यापारी र अन्य व्यक्तिलाई “जरिवाना” तिर्नका लागि दबाव दिन अपहरण गरिएको देखिन्थ्यो, जुन जबर्जस्ती रकम सङ्कलन गरेको सरह देखियो ।
३७. निकै ठूलो सङ्ख्यामा अपहरण गरिएकाहरूलाई लिङ्गमा आधारित हिंसाको आरोप लगाइएको भनियो । “जनअदालत”ले कसरी यौन हिंसाका पीडितहरूसँग व्यवहार गर्दछ भन्नेबारे पनि उच्चायुक्तको कार्यालय अध्ययन गरिरहेको छ । सन् २००६ को सुरुमा छानविन गरिएका घटनाहरूको एउटा समूहमा “जनअदालतहरू”ले महिला पीडितहरूलाई ठूलो

भिडको अगाडि एवं आरोपित पीडकहरूको उपस्थितिमा उनीहरूविरुद्ध गरिएका हिंसाबारे विस्तृत बयानहरू उपलब्ध गराउन बाध्य पाऱ्यो ।

३८. युद्धविरामपछि सुरुमा सुरक्षाफौजलगायत सरकारी स्थानीय प्रशासनहरू र नेकपा-माओवादीबीचको सम्बन्धमा आपसी अविश्वास थियो । नेकपा-माओवादी र नेपाल प्रहरीबीचको सम्बन्ध जिल्लैपिच्छे निकै फरक भए पनि यो सुरुको प्रवृत्तिको क्रमशः विकास भइरहेको छ । नेकपा-माओवादीद्वारा पक्राउ गरिएका र नेपाल प्रहरीलाई बुझाइएका शङ्कास्पद व्यक्तिहरूको सङ्ख्यामा वृद्धि भएको थियो । केही जिल्लामा “जनअदालत”को सम्बन्धमा लगायत नेकपा-माओवादीका गतिविधिसँग सम्बन्धित तनाव र द्वन्द्वलाई समाधान गर्नका लागि स्थानीय प्रशासनहरू र नेकपा-माओवादीबीच बैठकहरू भए ।
३९. अपहरण, सम्बद्ध छानबिन र सजाय (प्रायः जबरजस्ती श्रम)ले समुचित प्रक्रिया र निष्पक्ष न्यायको वा शारीरिक अखण्डताको न्यूनतम प्रत्याभूति दिन नसकेकाले अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार मापदण्डहरूको उल्लङ्घन गरेको बताउँदै उच्चायुक्तको कार्यालयले नेकपा-माओवादीसँग “जनअदालतहरू”को प्रयोगबारे आफ्ना सरोकारहरू प्रत्यक्ष रूपले उठाएको छ । यसले एकनासले नेकपा-माओवादीलाई पक्राउ गरिएका सबैलाई रिहा गर्न वा प्रहरीसमक्ष बुझाउन आह्वान गरेको छ । राज्यको कानून कार्यान्वयन प्रणाली र न्याय सम्पादनलाई बलियो पार्ने कार्य राज्यका निकायहरू कानून र व्यवस्था कायम राख्न र न्याय दिन सक्षम छन् भनेर स्थानीय जनसङ्ख्यालाई विश्वास दिलाउन महत्वपूर्ण हुनेछ ।
४०. उच्चायुक्तको कार्यालयले प्रायःजसो अपराधमा संलग्न भएको आशङ्कामा बालबालिकालाई अपहरण गरेका रिपोर्टहरू पनि प्राप्त गरेको छ । डकैती, बलात्कार वा हत्याको आरोपमा करिब ३० जना बालबालिकालाई अपहरण गरिएको थियो । सम्भवतः नेकपा-माओवादीले खुला रूपले गतिविधि गर्नसक्ने भएकाले ठूलाठूला समूहका अपहरणहरू घटेका छन् ।
४१. तैपनि, छोटो अवधिका लागि नेकपा-माओवादीका कार्यकर्ताहरू वा यसको विद्यार्थी सङ्गठन अखिल नेपाल राष्ट्रिय स्वतन्त्र विद्यार्थी युनियन-क्रान्तिकारी (अनेरास्ववियु-क्रा)का सदस्यहरूद्वारा आम राजनीतिक भेलाहरूमा भाग लिन बालबालिकाहरूलाई सामूहिक रूपले अभै पनि लगिएको थियो । कतिपय अवसरहरूमा अनेरास्ववियु-क्राद्वारा काठमाडौंमा आयोजित कार्यक्रमहरूमा सहभागी हुन हजारौं बालबालिकालाई विद्यालयहरूबाट लगिएको थियो ।
४२. युद्धविरामका बावजूद दर्जनौं बालबालिका - केही १२ वर्षसम्मका सहित - लाई अन्तर्राष्ट्रिय सिद्धान्तहरूको उल्लङ्घन गर्दै पीएलए तथा मिलिसिया गतिविधिमा सक्रिय रूपले भाग लिनका लागि भर्ती गरियो । सन् २००६ को अगष्ट र सेप्टेम्बर महिनामा यस्ता आरोपहरू चितवन, दोलखा, गोरखा, इलाम, नवलपरासी, नुवाकोट, रामेछाप, कास्की, बागलुङ र काठमाडौं जिल्लाहरूबाट प्राप्त भएका थिए । नेकपा-माओवादीले यी सबै घटनामा भर्ती स्वेच्छक भएको अड्की लियो ।
४३. हतियार र सशस्त्रकर्मीहरूको व्यवस्थापनबारेका छलफलहरूलगायत शान्ति प्रक्रियाको सन्दर्भमा सशस्त्रफौज र सशस्त्र समूहहरूबाट बालबालिकालाई फर्काउने काम एउटा मुख्य मुद्दा हो । प्रत्यक्ष रूपमा भाग लिएर वा विद्यार्थी, महिला वा साँस्कृतिक समूहहरू एवं मिलिसियामार्फत् आयोजित गतिविधिमार्फत् विविध भूमिकामा बालबालिकाले पीएलएलाई सघाउँछन् । पहुँचको अभाव र नेकपा-माओवादीद्वारा आफूले बालबालिकाको भर्ती वा प्रयोग गरेको कुराको नियोजित अस्वीकृतिले संलग्न सङ्ख्या ठहर्‍याउन गाह्रो भएको छ, यद्यपि बढ्दो पहुँचले बढी जानकारी उपलब्ध भइरहेको छ । नेकपा-माओवादीको नेतृत्वले भदौ ८ गते उच्चायुक्तको कार्यालय र युनिसेफसँग भएको बैठकमा नेकपा-माओवादीमा “असल कारणहरूका खातिर” हजारौं बालबालिका भएको स्वीकार गर्‍यो । पहिलो पटक नेकपा-माओवादी मूल्याङ्कन मिसन गर्ने बाल संरक्षण निकायहरूलाई स्वीकार गर्न पनि सहमत भयो ।
४४. उच्चायुक्तको कार्यालयले नेकपा-माओवादीका सदस्यहरूले स्थानीय समुदाय, सरकारी अधिकारी, गैसस, विद्यालय, व्यापारी र शिक्षकहरूबाट “कर” वा “चन्दा” सङ्कलन गरेका धेरै रिपोर्ट प्राप्त गर्ने क्रम जारी छ । उच्चायुक्तको कार्यालय खासगरी व्यक्तिहरूले पैसा तिर्न अस्वीकार गरेमा तिनलाई अपहरण गर्ने वा अपहरणको धम्की दिने गरिएकोमा चिन्तित छ । प्रष्ट धम्की नभएको र व्यक्तिहरूले “चन्दा” वा “कर” तिर्न सहमत भई खुर्क तिरेको देखिएका घटनाहरूमा अन्य घटनाहरूमा भएका दुर्व्यवहारका ढाँचाहरूलाई हेर्ने हो भने धम्की प्रायः अन्तर्निहित भएको हुन्छ ।
- उच्चायुक्तको कार्यालयले अपहरण, हत्या, कूटपिट र जबरजस्ती चन्दा रोक्न २०६३ भदौ १७ गते नेतृत्वले जारी गरेको निर्देशनको पूर्ण पालना सुनिश्चित गर्न आह्वान गर्दै भदौ २६ गते आफ्ना सरोकारहरूको एक प्रतिवेदन नेकपा-माओवादीलाई पेश गर्‍यो ।

घ. अन्य सशस्त्र समूहहरूद्वारा भएका दुर्व्यवहार

४५. अप्रिल (चैत-वैशाख)मा भएको आन्दोलनपछिका महिनाहरूमा उच्चायुक्तको कार्यालयले *तराइ जनतान्त्रिक मुक्ति मोर्चा* (टीजेएमएम) भनेर चिनिने पूर्वी क्षेत्रका जिल्लाहरूमा कार्यरत एक अवैधानिक सशस्त्र समूहद्वारा भएका हत्या र अपहरणहरूबारे थप रिपोर्टहरू प्राप्त गर्‍यो। टीजेएमएमले नेपाली समाजमा परम्परागत रूपले सीमान्तकृत भएको मधेसी समुदायको आत्मनिर्णयका लागि सशस्त्र सङ्घर्षको पैरवी गर्दछ। (तराइका मैदानमा उत्पत्ति भएको मधेसीले जनसङ्ख्याको निकै ठूलो प्रतिशतको प्रतिनिधित्व गर्दछ, र तीमध्ये धेरै आदिवासी र दलितहरू छन्।) टीजेएमएमले दुई सरकारी भन्सार अधिकारीहरूको अपहरण तथा कतिपय नेकपा-माओवादीका कार्यकर्ताहरूको हत्या गरेपछि जुलाई (असार-साउन) र अगष्ट (साउन-भदौ)मा उल्लङ्घनहरू उत्कर्षमा पुगे। नेकपा-माओवादीले टीजेएमएमसँग सम्बद्ध व्यक्तिहरूलाई अपहरण गरेर र यातना दिएर तथा कम्तीमा एकजनाको हत्या गरेर प्रतिशोध लियो।
४६. थोरै अपवादलाई छोडेर प्रहरीले टीजेएमएम संलग्न भएका हिंसात्मक कार्यहरू वा नेकपा-माओवादीद्वारा प्रतिशोध लिन गरिएका अवैधानिक कार्यहरूबारे छानबिन गरेको छैन वा त्यसलाई रोक्नका लागि यो हस्तक्षेप भएको छैन। कानून कार्यान्वयन नभएको कारणले गर्दा विशेषतः टीजेएमएम सबैभन्दा सक्रिय भएका पूर्वी जिल्लाहरू सप्तरी र सिराहाभरि त्रास र अनिश्चितताको वातावरणको सिर्जना भएर प्रतिशोधत्मक हत्या र अपहरणहरू जारी रहेका छन्।
४७. पश्चिम क्षेत्रका तराइ जिल्लाहरू पनि अवैधानिक *"प्रतिकार समितिहरू"*, नेकपा-माओवादी र सरकारी अधिकारीबीच शत्रुता जारी रहनसक्ने क्षेत्रहरू हुन्, यद्यपि आरोपित दुर्व्यवहारहरूको तीव्रता र आवृत्तिमा ठाउँपिच्छे, उल्लेखनीय फरक पाइन्छ (हेर्नुहोस् ई/सीएन/२००६/१०७, अनु. ५९-६१)। उच्चायुक्तको कार्यालयले कपिलवस्तु जिल्लामा *प्रतिकार समिति* र नेकपा-माओवादीबीच भएको तनाव र दुवै समूहद्वारा स्थानीय समुदायहरूविरुद्ध भएका जबरजस्ती रकम असुली र हिंसात्मक कार्यहरूबारे रिपोर्टहरू प्राप्त गर्‍यो। २०६३ जेठ १८ गते नेकपा-माओवादीका सदस्य रहेका आफ्ना बाबुविरुद्ध प्रतिशोध लिन एउटा भिजिलान्ते समूहका सदस्यहरूद्वारा एक तीन वर्षीय बच्चाको हत्या गरियो र अन्य दुई बालबालिकालाई गम्भीर घाइते बनाइयो। नवलपरासी जिल्लामा *प्रतिकार समिति*का सदस्यहरूले सरकारी अधिकारीहरूसमक्ष नभई सीधै नेकपा-माओवादीसमक्ष हतियारहरू बुझाएको वा आत्मसमर्पण गरेका सङ्केतहरू आएका छन्, यद्यपि सबै पक्षबीच वार्ता गर्न प्रयासहरू भएका छन्। पूर्वी तराइमा जस्तै प्रहरी अवैधानिक सशस्त्र समूहहरू र नेकपा-माओवादी संलग्न हिंसात्मक कार्यहरूबारे छानबिन गर्न वा त्यसलाई रोक्नका लागि हस्तक्षेप गर्न अनिच्छुक छन्।
४८. यी समूहहरूद्वारा मानवअधिकारप्रति खडा गरिएको खतरा कतिसम्म छ भन्ने मूल्याङ्कन गर्न गाह्रो छ। यो चरणमा तिनीहरू स्थानीकृत छन्, तर नागरिकताका लागि मधेसीको मागको मुद्दाले नै एवं कानून कार्यान्वयनसम्बन्धी कार्यहरूको अनुपस्थितिले एउटा रिक्तता छाडेको छ जसलाई पुर्ण काम सजिलै यस्ता समूहहरूद्वारा हुन्छ।

४. जवाफदेहीता

४९. विगतमा भएका उल्लङ्घनहरूका निमित्त जवाफदेहीतालागायत सङ्क्रमणकालीन न्याय शान्ति प्रक्रियाको सन्दर्भमा उठेको बहसको मुख्य मुद्दा बनेको छ। सशस्त्र द्वन्द्वको अवधिभर सुरक्षाफौजका हिरासतमा बेपत्ता भएका सयौं मानिसका आफन्तहरू, नेकपा-माओवादीका दुर्व्यवहारबाट पीडित भएकाहरू र द्वन्द्वको क्रममा मारिएका नेपाल प्रहरीका सदस्यका आफन्तहरू सत्य, न्याय र हर्जानाका लागि उनीहरूले राखेका मागहरूप्रति बढी ध्यान तान्न पैरवी गर्ने विभिन्न समूहहरू मध्येका हुन्। तर, कुनै पनि पक्षले यो मुद्दाप्रति त्यति ध्यान दिइरहेको देखिदैन।
५०. नयाँ सरकारले कार्यारम्भ गर्नेबित्तिकै अप्रिल (चैत-वैशाख)मा भएका आन्दोलनको क्रममालगायत २०६१ माघ १९ यता भएका मानवअधिकार उल्लङ्घनहरू र राज्यकोषको दुरुपयोगबारे छानबिन गर्न सर्वोच्च अदालतका पूर्व न्यायाधीश कृष्णजङ्ग रायमाझीको अध्यक्षतामा एक उच्चस्तरीय पाँच सदस्यीय जाँचबुझ आयोग नियुक्त गर्‍यो। उच्चायुक्तको कार्यालयले मानवअधिकार उल्लङ्घनहरूको छानबिन गर्न कार्यादेश प्राप्त यस्तो जाँचबुझ आयोगका लागि अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डसम्बन्धी कागजात सो उच्चस्तरीय जाँचबुझ आयोगलाई उपलब्ध गरायो। सेप्टेम्बर (भदौ-असोज)मा उच्चायुक्तको कार्यालयले अप्रिल (चैत-वैशाख)मा भएका प्रदर्शनहरूका क्रममा सुरक्षाफौजद्वारा भएको बलको अत्यधिक प्रयोगबारे आफ्ना निष्कर्षहरू समेटिएको एक ८० पृष्ठको प्रतिवेदन पेश गर्‍यो। जाँचबुझ आयोगका निष्कर्ष र सिफारिसहरू नै नपर्खी विरोधका क्रममा मृत्यु भएका मानिसका आफन्तहरू तथा हजारौं घाइतेहरूलाई अनुग्रहपूर्वक रकम उपलब्ध गराएर सरकार अगाडि बठिरहेको छ।
५१. सुरक्षाफौज तथा नेकपा-माओवादीद्वारा क्रमशः सयौंलाई बेपत्ता पारिएकोमा त्यसप्रति जवाफदेहीता सुनिश्चित गर्नु उच्चायुक्तको कार्यालयको एक प्रमुख सरोकार हो। युद्धविराम आचारसंहिताले दुवै पक्षलाई बेपत्ता पारिएकाहरूको स्थिति "यथाशक्य छिटो" सार्वजनिक गर्न प्रतिबद्ध गराएको छ। मानवअधिकार संभौताको मस्यौदामा दुवै पक्षले बेपत्ता पारिएका र बन्दी बनाइएका भनिएका प्रत्येक व्यक्तिको स्थिति सार्वजनिक गर्ने र तिनका परिवारका सदस्यहरू, कानूनी सल्लाहकार र अन्य अधिकृत व्यक्तिहरूलाई जानकारी उपलब्ध गराउनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ। युद्धविराम संभौताको मस्यौदामा यो संभौता कार्यान्वयनमा आएको ३० दिनभित्र द्वन्द्वको क्रममा बेपत्ता पारिएका र मारिएका मानिसका परिवारहरूलाई उनीहरू कहाँ मारिए, पुरिए वा उनीहरूको कहाँ दाहसंस्कार गरियो भन्नेबारे दुवै पक्षले जानकारी उपलब्ध गराउनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ। युद्धविराम संभौताको मस्यौदाले "दुवै पक्ष युद्धकालमा घटेका

घटनाहरूबारे सत्यको खोजी गर्न र सामान्य स्थितिको पुनर्बहाली गर्न विविध समाधान पत्ता लगाउन प्रतिबद्ध छन्” भन्ने पनि उल्लेख गरेको छ ।

तर, अहिलेसम्म विगतका उल्लङ्घनहरूको सम्बन्धमा सत्य स्थापित गर्ने संयन्त्र स्थापनाबारे स्पष्टता आएको छैन, न त सम्बद्ध पक्षहरूले सबै द्वन्द्वपीडित र तिनका परिवारहरूलाई न्याय र हर्जानाको आश्वसन दिदै कुनै प्रतिबद्धता व्यक्त गरेका छन् ।

५२. सरकारले यो सङ्क्रमणकालीन चरणमा मानवअधिकार उल्लङ्घनको सम्बन्धमा धेरै मागको जवाफ दिन बाँकी नै छ । परराष्ट्र तथा मानवअधिकारसम्बन्धी संसदीय समितिलाई “बेपत्ताको मुद्दालाई सदाका लागि समाधान गर्न एउटा सर्वशक्तिमान् आयोग” गठन गर्न सरकारले साउन ९ गते दिएको निर्देशन अभै कार्यान्वयन भएको छैन । उक्त निर्देशनका अनुसार सो जाँचबुझ आयोग सांसद, नागरिक समाजका सदस्य तथा मानवअधिकार रक्षकहरू मिलेर बनेको हुनुपर्छ र यसलाई नेपाली सेनाले गरेका कामको छानबिन गर्ने, पीडकहरूको पहिचान गर्ने र दोषी पाइएकाहरूलाई सजायका लागि सिफारिस गर्ने अधिकार दिइनुपर्छ ।

५३. उच्चायुक्तको कार्यालयले सेप्टेम्बर (भदौ-असोज)सम्म यसले मई (वैशाख-जेठ)को पछिल्लो अवधिमा काठमाडौंको महाराजगञ्जस्थित भैरवनाथ गणबाट सन् २००३ को अन्त्य र सन् २००४ को सुरुमा कम्तीमा ४९ जनालाई पक्राउ गरिएको, यातना दिइएको र बेपत्ता पारिएको बारे पेश गरेको प्रतिवेदनको कुनै लिखित जवाफ सरकारबाट अभै पाएको छैन । नेपाली सेनाले आफूले यी घटनाको अनुसन्धान गरिरहेको बतायो र थोरै व्यक्तिहरूको बारेमा जानकारी उपलब्ध गरायो । उच्चायुक्तको कार्यालयले दुई थुनुवालाई रिहा गरिएको र अर्कोको शव परिवारलाई बुझाइएको पुष्टि गर्‍यो । तर, अर्को घटनामा, यसले पीडित व्यक्तिको बम विस्फोटनमा परी मृत्यु भएको थियो भन्ने नेपाली सेनाका दावीहरूलाई खण्डन गर्ने प्रमाण फेला पायो । उच्चायुक्तको कार्यालयको विचारमा नेपाली सेनाका छानबिनहरू पारदर्शी र निष्पक्ष छैनन् र यी सबै घटनामा छानबिन गर्न एउटा स्वतन्त्र जाँचबुझ आयोगका लागि यसले दवाव दिइरहेको छ ।

५४. विगतमा भएका मानवअधिकार उल्लङ्घनहरूबारे काम गर्न बनेको एकमात्र निकाय सन् २००६ जुनको सुरुमा गृह मन्त्रालयमा स्थापित एक सदस्यीय “बेपत्ता भएका नागरिकहरूको स्थिति सार्वजनिक गर्न गठित छानबिन समिति” हो । उनले आफ्ना प्रारम्भिक निष्कर्षहरू सुरक्षाफौजद्वारा उपलब्ध जानकारीअनुसार १०० भन्दा बढी बेपत्ता भएकाहरूलाई “रिहा गरिएको” वा “दोहोरो गोली हानाहानमा मारिएको” दावी गर्दै प्रतिनिधिसभाको समितिसमक्ष साउन ९ गते पेश गरे । थप ६०१ जनाको अभै लेखाजोखा छैन । तर, उनले आफूसँग छानबिन गर्ने क्षमता नभएको र अन्तिम प्रतिवेदन गृह मन्त्रीलाई अभै बुझाउन बाँकी रहेको बताए ।

५५. माथि उल्लेखित ४९ जनाका मुद्दाबाहेक (अनु. ५३) उच्चायुक्तको कार्यालयले सेप्टेम्बर (भदौ-असोज)को सुरुमा विगतमा बेपत्ता भएका ४५० मुद्दाबारे सम्बन्धित सुरक्षाफौलाई पेश गर्‍यो । यी सबै केस बलपूर्वक र अनैच्छिक रूपले बेपत्ता पार्ने कार्यसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय कार्यकारी समूहसमक्ष पनि पेश गरिएका छन् ।

५६. भविष्यमा हुने कुनै पनि उल्लङ्घनका लागि जवाफदेहीतालाई अभै सशक्त बनाउन कानुनी खाकालाई मजबुत बनाउने काम पनि सम्बोधन गर्नुपर्ने मुद्दा हो । माथि उल्लेख गरिएभै उच्चायुक्तको कार्यालयले दण्डहीनतासम्बन्धी सिफारिसहरू मस्यौदा समितिलाई पेश गर्‍यो । यसले अगष्ट (साउन-भदौ)मा प्रतिनिधिसभाका सभामुखलाई लेखेको पत्रमा सेनाद्वारा भएका गम्भीर उल्लङ्घनहरूका लागि क्षेत्राधिकारका सम्बन्धमा प्रतिनिधिसभासमक्ष रहेको सैनिक विधेयकका प्रावधानहरूबारे प्रमुख सरोकारहरूमा जोड दियो । उच्चायुक्तको कार्यालयले अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी अदालतको रोम विधानलाई चाँडो अनुमोदनका लागि सिफारिस गर्‍यो । तत्काल रोम विधानमा हस्ताक्षर गर्न सरकारलाई आदेश दिदै प्रतिनिधिसभाले साउन ९ गते निर्देशन जारी गरिएको थियो तर अनुमोदन प्रक्रिया प्रारम्भिक चरणमै छ ।

५७. युद्धविरामयता हाल र विगतमा भएका मानवअधिकार दुर्व्यवहारबाट पीडितका परिवारहरू फौजदारी छानबिनका लागि प्रहरीमा उजुरी हाल्न (जाहेरी दर्खास्त) बढी इच्छुक भएका छन् । उच्चायुक्तको कार्यालयले देशभर विगतमा भएका मानवअधिकार उल्लङ्घनहरूका सम्बन्धमा प्रहरीमा दर्ता भएका १७ वटा घटनाको अनुगमन गरिरहेको छ । राजनीतिक वा संस्थागत इच्छाको अभाव र वास्तविक वा अनुभूत गरिएका कानुनी अडचनहरूले गर्दा यी सबैमा ढिलाइ भएको छ ।

५८. केही घटनामा स्वतन्त्र वा संसदीय छानबिन भइरहेको हुनाले आफूले फौजदारी अनुसन्धान अगाडि नबढाएको तर्क प्रहरीले राखेको छ । उदाहरणका लागि अप्रिल (चैत-वैशाख)को अन्त्यमा सुरक्षाफौजद्वारा एक महिलाको बलात्कार र हत्या गरिएको र त्यसपछि ६ प्रदर्शनकारीको हत्या गरिएको भन्ने सम्बन्धमा मोरङ जिल्लाको बेलवारीस्थित प्रहरीले संसदीय समितिले आफ्नो प्रतिवेदन जारी नगरुन्जेल र सरकारबाट अधिकार प्राप्त नगरुन्जेल सोबारे छानबिन सुरु गरेन ।

५९. १५ वर्षीय बालिका मैना सुनुवार, जसको नेपाली सेनाले पक्राउ गरेको केही घण्टामै मृत्यु भएको थियो, को घटनामा, नेपाल प्रहरीले उनको मृत्युबारे जानकारी लिन र उनको शव गाडिएको विश्वास गरिएको ठाउँको सुरक्षा गर्न अन्ततः नेपाली सेनाको पाँचखालस्थित विरेन्द्र शान्ति तालिम केन्द्रको जुन (जेठ-असार)मा भ्रमण गर्‍यो। तर, त्यसबेलादेखि, प्रहरीको क्षेत्राधिकारलाई नेपाली सेनाले चुनौती दिएको र छानबिन अगाडि बढ्न सक्छ कि सक्दैन भन्नेबारे नेपाल प्रहरीले कानुनी सल्लाहका लागि गरेको अनुरोधको जवाफ दिन लामो समयसम्म ढिलाई गरेको हुनाले यो प्रक्रियामा पूर्णरूपले ढिलाई भएको छ। स्वतन्त्र छानबिनका लागि पैरवी गर्ने कार्य जारी राख्नुका साथै यो र अन्य घटनामा शवलाई निकाल्ने काममा अन्तर्राष्ट्रिय विधिविज्ञहरूको सहयोग सहज बनाउन उच्चायुक्तको कार्यालय तयार भएको छ।
६०. विगतमा भएका मानवअधिकार उल्लङ्घनहरूबारे फौजदारी छानबिन अगाडि बढाउन अधिकारीहरूको अनिच्छा नेपाली सेना संलग्न भएका घटनाहरूमा सीमित छैन। धनुषा जिल्लामा, सन् २००३ को अक्टोबर (असोज-कात्तिक २०६०)मा पाँच विद्यार्थीलाई बेपत्ता पारिएको सम्बन्धमा प्रमुख शङ्कास्पद व्यक्तिको रूपमा प्रहरी तथा तत्कालीन प्रशासकको नामै उल्लेख गरेर जुलाई (असार-साउन)मा जाहेरी दर्खास्त दर्ता गरियो। शव गाडिएको भनिएको ठाउँ सुरक्षित राखिए पनि आफन्त, स्थानीय तथा राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरू (गैसस) र उच्चायुक्तको कार्यालयका दवावका बावजुद र कारवाही अगाडि बढाउनका लागि आफूले “कडा निर्देशनहरू” दिएको भन्ने सरकारी दावीका बावजुद कुनै थप अनुसन्धानात्मक कदमहरू चालिएको थाहा भएको छैन।
६१. हालसम्मका मानवअधिकार उल्लङ्घनका लागि जवाफदेहीताको खोजी गर्नमा न्यायपालिकाको भूमिका अत्यन्त सीमित छ। लामो समयदेखि बेपत्ता पारिएका सम्बन्धी धेरै बन्दीप्रत्यक्षकरीणका निवेदनहरू सर्वोच्च अदालतमा धेरै वर्षदेखि विचाराधीन रहेका छन्। शान्ति प्रक्रिया सुरु भएयता दायर गरिएका रिटहरू, जसमा निवेदकहरूले छानबिन सुरु गर्न सम्बद्ध अधिकारीहरूलाई घचघच्याउन, क्षतिपूर्ति दिन वा जानकारी उपलब्ध गराउन अदालतको संलग्नता खोजिरहेका छन्, पनि विचाराधीन रहेका छन्। बेपत्ता भएका व्यक्तिहरूको स्थितिका सम्बन्धमा भुठो जानकारी उपलब्ध गराएको भनी बेपत्ता पारिएकाहरूका परिवारहरूले नेपाली सेनाका वरिष्ठ अधिकारीहरूसित सुरु गरेका अदालतको अवहेलनासम्बन्धी दुईवटा मुद्दा सर्वोच्च अदालतद्वारा २०६३ साउन १३ गते खारेज गरिए। तर, भदौ १२ गते सर्वोच्च अदालतले पहिलो पटक एक वकिल र दुई विद्यार्थीको सुरक्षाफौजद्वारा क्रमशः सन् १९९९ र सन् २००२ मा पक्राउ गरी बेपत्ता पारिएको बारे छानबिनका लागि एक “सर्वशक्तिमान् छानबिन समिति”को स्थापना गर्नका निम्ति आदेश दियो।
६२. राज्यद्वारा भएका मानवअधिकार उल्लङ्घनहरूको जवाफदेहीताका लागि पैरवी गर्नुका अतिरिक्त उच्चायुक्तको कार्यालयले नेकपा-माओवादीलाई यसका सदस्यहरूद्वारा भएका दुर्व्यवहारहरूको जिम्मेवारी लिन जोडदार आग्रह गरेको छ। माथि उल्लेख गरिएभन्ने उच्चायुक्तको कार्यालयले मध्यमाञ्चल क्षेत्रमा सन् २००६ को मई र जुन (वैशाख-जेठ र जेठ-असार २०६३) मा भएका शृङ्खलाबद्ध हत्याहरू जसमा आठ व्यक्तिको मृत्यु भयो सो सम्बन्धमा सरोकार उठायो। नेकपा-माओवादीले यी हत्याको अनुसन्धान गर्ने र दोषी पाइएका जो कोहीलाई सजाय दिने आश्वासन दिए तापनि उच्चायुक्तको कार्यालयले अगष्ट (साउन-भदौ)को अन्त्यसम्म कुनै कदम चालिएको बारे जानकारी प्राप्त गरेको थिएन, यद्यपि नेकपा-माओवादीका स्थानीय नेताहरूले केही घटनामा जिम्मेवारी स्वीकार गरेका छन्।
६३. उच्चायुक्तको कार्यालयले नेकपा-माओवादीसँग द्वन्द्वको अवधिमा भएको भनिएका १५० भन्दा बढी अपहरण जसमा व्यक्तिको भाग्यस्थिति अज्ञात रहेको छ सोबारे आफ्ना सरोकारहरू बारम्बार उठाएको छ। तीमध्ये बीसौँ संसदीय राजनीतिक दलका सदस्य, शिक्षक, सुरक्षाफौजका सदस्यहरू र सुराकीको आरोप लगाइएकाहरू भएको बुझिन्छ।
६४. उच्चायुक्तको कार्यालयले २०६३ असार १२ गते नेकपा-माओवादीका कार्यकर्ताहरूद्वारा भएका दुर्व्यवहारका आरोपसम्बन्धी गरिएका आन्तरिक अनुसन्धानहरू निष्पक्ष र पूर्ण भएको तथा ती थप उल्लङ्घनमा परिणत हुँदैनन् भन्ने सुनिश्चित गर्नका लागि निरीक्षण गर्न राष्ट्रिय स्तरमा एक संयन्त्र स्थापना गर्न नेकपा-माओवादीसँग जोडदार आग्रह गर्‍यो। उच्चायुक्तको कार्यालयले “आन्तरिक छानबिनहरू”ले स्वतन्त्र छानबिन र राज्यको नागरिक अदालतमा गरिएका अभियोजनहरूलाई प्रतिस्थापन गर्न सक्दैनन् भन्ने आफ्नो स्थिति पनि प्रष्ट पाऱ्यो।
६५. सन् २००५ मा चितवन जिल्लाको मादीमा सर्वसाधारण र सुरक्षाफौजका सदस्यहरू गरी कम्तीमा ३५ जनाको मृत्यु भएको एउटा सार्वजनिक बसमा भएको आक्रमणमा (हेर्नुहोस् ए/६०/३५९, अनु. ३७) दोषीविरुद्ध कारवाही गरिएको कुरा नेतृत्वले बताए पनि दोषीमध्ये केहीलाई दुई-तीन महिनाको “सुधारात्मक सजाय”को “दण्ड भोगे”पछि मुक्त गरिएको कुरालाई उच्चायुक्तको कार्यालयले विशेष चासोपूर्वक लियो।

५. आन्तरिक विस्थापन

६६. युद्धविराम नभएसम्म बलपूर्वक गरिएको आन्तरिक विस्थापन द्वन्द्वको क्रममा दुवै पक्षद्वारा भएका मानवअधिकार र अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको उल्लङ्घनको परिणाम थियो। बलपूर्वक गरिने भर्ती, जबर्जस्ती गरिने रकम असुली र राजनीतिक रूपले सम्बद्ध सर्वसाधारण, जोखिममा रहेका पेसागत समूहहरू र द्वन्द्वरत कुनै पनि पक्षलाई सहयोग

गरिरहेको देखिएका कुनै पनि पक्षविरुद्ध गरिने अन्य उल्लङ्घनका भरपटो धम्कीहरूले लामो समयका लागि ग्रामीण क्षेत्रबाट जिल्ला सदरमुकाम तथा पहाडी जिल्लाहरूबाट तराइ, भारत र अझ विदेशमा विस्थापन गराएको छ ।

६७. युद्धविराम भएयता बलपूर्वक गरिने आन्तरिक विस्थापनको प्रायः अन्त भएको छ । नेकपा-माओवादीको बहदो जबर्जस्ती रकम असुली गर्ने अभियान तथा “कानून कार्यान्वयन” गतिविधिहरूबाट केही सीमित नयाँ विस्थापनहरू भएका छन्, तर धेरै आन्तरिक रूपले विस्थापित व्यक्तिहरू (आईडीपी) अब फर्कने सम्भावनाहरूको खोजी गरिरहेका छन् । वास्तविक फिर्ती अत्यन्त सानो स्तरमा भएको छ तर विस्तारै बढिरहेको छ तथा यसको गति शान्ति प्रक्रियामा भएको प्रगति र नेकपा-माओवादीका स्थानीय कार्यकर्ताहरूले फिर्ता भएकाहरूलाई कतिसम्म स्वीकार्छन् भन्ने कुराले निर्धारित गर्छ ।
६८. नेकपा-माओवादीको केन्द्रीय नेतृत्वले वक्तव्य र संभौताहरूमा आईडीपीहरूको सुरक्षित फिर्ती र जफत गरिएका जग्गा र सम्पत्ति फर्काउन बारम्बार प्रतिबद्धताहरू व्यक्त गरेको छ । क्षेत्रीय कमाण्डरहरूले यो प्रतिबद्धतालाई प्रायः बारम्बार उल्लेख गर्छन् तर गाउँ विकास समिति जहाँ फर्किएका अधिकांश व्यक्तिहरू आइरहेका छन् त्यहाँ नेकपा-माओवादीका स्थानीय नेताहरूद्वारा यसलाई पूर्णरूपले पालना गरिएको छैन । केही क्षेत्रमा नेकपा-माओवादीका स्थानीय कार्यकर्ताहरूले वास्तवमा को फर्कन सक्छन् भन्ने कुराको निर्णय गर्छन् र रकम र/वा आईडीपीले गरेका भनिएको “खराब काम”का लागि सार्वजनिक माफीलगायतका सर्तहरू फिर्तीका लागि राख्छन् । अन्य क्षेत्रहरूमा फर्केका आईडीपीहरूलाई नेकपा-माओवादीले निसर्त स्वागत गरेका छन् र उनीहरूलाई आफ्नो सम्पत्ति फिर्ता गरिएको छ । स्वस्फूर्त रूपमा र गैससहरूको सहयोगमा फर्कने क्रम बढिरहेकाले उच्चायुक्तको कार्यालयले फिर्ती गतिविधिको अनुगमन गरिरहेको छ, र यूएनएचसिआर र ओचासँग मिलेर सुरक्षित र मर्यादित फिर्तीका लागि गरिएका औपचारिक प्रतिबद्धताको स्थानीय स्तरमा सम्मान होस् भन्ने सुनिश्चित गर्न नेकपा-माओवादीसँग स्थानीय र केन्द्रीय तहमा पैरवी गरिरहेको छ ।
६९. सरकार स्वयं आईडीपीहरूको फर्कनमा बढेको चासोको जवाफ दिन अहिलेसम्म असफल भएको छ । संयुक्त राष्ट्रसङ्घले दिने भनेको प्राविधिक सहयोग तथा फिर्तीका सम्बन्धमा गरिएको विस्तृत नीति र ठोस योजनाका लागि गरिएका आह्वान अहिलेसम्म सम्बोधन गरिएका छैनन् । अर्थ मन्त्रालयले सन् २००७ को आफ्नो बजेटमा आईडीपी र अन्य द्वन्द्वपीडितलाई फर्काउनका लागि सीमित मौद्रिक सहयोग समावेश गरेको छ, तर फर्कने आईडीपीहरूका ठोस सहयोग र संरक्षणसम्बन्धी आवश्यकताहरूलाई सम्बोधन गर्ने अहिलेसम्म कुनै योजना छैन । यो अन्तरले गर्दा जिल्ला तहका अधिकांश अधिकारीहरूले स्थानीय फिर्ती प्रक्रियाको योजना र सहयोगका सन्दर्भमा निष्क्रिय बस्नुपरेको छ । राज्यको कारवाहीको अनुपस्थितिमा यस्तो जिम्मेवारी अन्तर्राष्ट्रिय गैससहरूबाट सीमित आर्थिक स्रोत प्राप्त गर्ने स्थानीय मावनअधिकार गैससहरूले प्रायः आफ्नो काँधमा लिएका छन् ।
७०. नेपालमा आईडीपीहरूको फिर्ती तत्काल र व्यापक हुने देखिदैन बरु क्रमिक र व्यक्तिगत (वा साना समूहहरूमा) हुने देखिन्छ । त्यसैले, वास्तवमै शान्ति र पुनर्मिलनलाई सघाउ पुऱ्याउने सुरक्षित र दिगो फिर्ती प्राप्य छ । तर, माथि उल्लेख गरिएका चुनौतीहरूलाई तुरुन्तै सम्बोधन गरिनुपर्छ : सरकारले प्राविधिक र आर्थिक रूपले अन्तर्राष्ट्रिय समुदायद्वारा समर्थित फिर्तीको ठोस र व्यापक योजना बनाउनुपर्छ र नेकपा-माओवादीले आईडीपीहरूको फिर्तीबारे आफ्ना प्रतिबद्धताहरूको स्थानीय स्तरमा पालना सुनिश्चित गर्नुपर्छ ।

६. सामाजिक बहिष्करण/सीमान्तीकरण

७१. नागरिक र राजनीतिक एवं सामाजिक, आर्थिक तथा सांस्कृतिक अधिकारहरूको सन्दर्भमा जात, जाति र लैङ्गिक विभेद गहिरो आशय बोकेका लामो समयदेखिका मानवअधिकारका मुद्दाहरू हुन् । सशस्त्र द्वन्द्वको अवधिमा धेरै सीमान्तकृत समुदायले असमानुपातिक रूपले दुःख खेप्नुपऱ्यो । अप्रिलमा भएको विरोध आन्दोलनमा देशभरि उनीहरूको सक्रिय सहभागिता थियो ।
७२. उच्चायुक्तको कार्यालयले दलित, आदिवासी र मधेसी समुदायहरू तथा यौन अल्पसङ्ख्यकहरूका सङ्गठन एवं महिला समूहहरूका प्रतिनिधिहरूसँग उनीहरूका मानवअधिकारसम्बन्धी सरोकारहरूलाई अझ राम्ररी पहिचान गर्न तथा तिनलाई कसरी सम्बोधन गर्नेबारे व्यापक परामर्शहरू गरेको छ । न्यायमा पहुँचको मुद्दाबारे दलित सङ्गठनहरूसँग मिलेर र थारू समुदायसँग उच्चायुक्तको कार्यालयको संलग्नता वृद्धि गर्न यो समुदायका महिलाहरूसँग मिलेर कार्यशालाहरू सञ्चालन गरिएका छन् । यी समूहमध्ये धेरैले राजनीतिक सङ्क्रमणलाई समाजमा आफ्ना अधिकार र समान ठाउँका लागि भएको सङ्घर्षमा महत्वपूर्ण घडीको रूपमा मान्छन् ।
७३. शान्ति प्रक्रियामा सीमान्तकृत समूहहरूको प्रतिनिधित्व आंशिक रूपले मात्र सम्बोधन भएको मुद्दाको रूपमा रहेको छ । माथि उल्लेख गरिएभै विरोधपछि मात्र महिलाहरू र एकजना दलित प्रतिनिधिलाई मस्यौदा समितिमा ल्याइयो । राष्ट्रिय अनुगमन समितिमा दुईजना सदस्यमात्र महिला छन् । न त सरकारी न त नेकपा-माओवादीको शान्ति वार्ता टोलीमा नै महिला परेका छन् ।

७४. दलित, आदिवासी र जातीय समुदायहरू तथा मधेसीहरू अधिकारमा आधारित आफ्ना मागहरूको सुनुवाइ सङ्क्रमणकालमा होस् भन्ने सुनिश्चित गर्न बढी स्पष्टवादी भएका छन् । प्रदर्शनहरूको आयोजना अन्यमध्ये महिला समूहहरू, पूर्वबँधुवा श्रमिकहरू) र यौन अल्पसङ्ख्यकहरूद्वारा गरिएका छन् । तराईमा चालिस लाखजति मधेसीका लागि नागरिकताको मुद्दा बढी सार्वजनिक रूपले देखापरिरहेको छ । नागरिकताको मुद्दा उच्चायुक्तको कार्यालयले मस्यौदा समितिमा पेश गरेका सिफारिसहरूमा उठाइएका मुद्दाहरूमध्ये एक हो एवं अन्य कुराहरूमध्ये जातीय वा सामाजिक उत्पत्तिलाई समावेश गर्न भेदभावमाथिको निषेधलाई विस्तार गर्ने र कानूनको दृष्टिमा समानताको अधिकारलाई फराकिलो बनाउने, जुन अहिले गैरनेपालीहरूका लागि लागू हुँदैन, आवश्यकता पनि सिफारिसमा उठाइएको छ । प्रतिनिधिसभाको जेठ ४ गतेको घोषणाअनुसार २०६३ भदौ २५ गते मन्त्रपरिषद्ले प्रतिनिधिसभामा नागरिकता विधेयक टेबल गर्‍यो, जसले पहिलो पटक आमाको वंशको आधारमा नागरिकतासम्बन्धी अधिकार प्रदान गर्ने र नेपालमा सन् १९९० देखि स्थायी बसोबास गरेको प्रमाणित गर्नसक्नेलाई नागरिकता प्रदान गर्नेछ ।
७५. मन्त्रपरिषद्ले २०६३ भदौ ६ गते निजामती सेवाका ४५ प्रतिशत पद दलित, मधेसी र अन्य जातीय समूहहरू एवं महिलाका लागि आरक्षण गरिने घोषणा गर्‍यो । सरकारले ती पदहरूमध्ये ३३ प्रतिशत महिलाका लागि आरक्षण गरिने कुरा उच्चायुक्तको कार्यालयलाई जानकारी दियो ।
७६. महिला र बालिकाविरुद्ध हुने गरेका उल्लङ्घनहरूलगायत लैङ्गिक समानतावारेको बहस बढिरहेको छ, यद्यपि बदलाको वा थप पीडितीकरणको त्रास विशेषतः अत्यन्त जोखिमी समुदायहरूमा उजुरी गर्नका लागि बाधकको रूपमा रही रहेको छ । उच्चायुक्तको कार्यालयले सन् २००६ को पहिलो सात महिनाको अवधिमा लिङ्गमा आधारित हिंसावारे जम्मा १०८ वटा आरोप अभिलेख गर्‍यो, जसमध्ये केही उच्चायुक्तको कार्यालयले स्थानीय अधिकारीहरूसमक्ष उठाएको छ । थोरै घटनाहरूको मात्र प्रहरीमा उजुरी गरिएको छ र महिलालाई न्याय पाउने भिन्नो आशमात्र छ । कार्यकारी साभेदारहरूको सहयोगमा पीडितहरूलाई सहयोग उपलब्ध गराउन, महिला तथा बालिकामाथि गरिएको यौन हिंसावारे थप छानविन गर्न र समस्याको समाधान गर्न सक्ने अनुगमन निकायहरूको खोजो छ ।
७७. सामाजिक समावेशीकरण र समानताको मुद्दा राजनीतिक सङ्क्रमणका लागि धेरै मानिसको सहयोगको केन्द्रीय सोच हो । जबसम्म यी सरोकारहरूलाई गम्भीर रूपले सम्बोधन गरिदैन सामाजिक विभेदहरू गहिरिएर जाने र थप हिंसा हुने खतरा रहन्छ । परम्परागत रूपले सीमान्तकृत समूहहरूका अधिकारहरूको मान्यता र उपभोगलगायत वास्तविक र टिकाउ परिवर्तन सङ्क्रमणका बेला स्थायी र दिगो प्रजातन्त्र निर्माण गर्नमा महत्वपूर्ण तत्व हुनेछ । मत दिन पाउने योग्यता, उम्मेदवार छनौट र संविधानसभामा प्रतिनिधित्वलगायत संविधानसभाका लागि स्थापित निर्वाचन प्रक्रिया विशेष रूपले महत्वपूर्ण हुनेछ ।

७. निष्कर्षहरू

७८. सन् २००५ अक्टोबरमा महासभामा पेश गरिएको पछिल्लो प्रतिवेदनयता नेपालको मानवअधिकार स्थितिमा उल्लेखनीय सुधारहरू आएका छन् । सरकार र नेकपा-माओवादीले आफ्ना संभौताहरूमा मानवअधिकार शान्ति प्रक्रियाका केन्द्रीय तत्वहरू हुन् भन्ने स्वीकारेका छन् । नागरिक समाजले सबैभन्दा फराकिलो अर्थमा आफ्ना मागहरूमध्ये धेरै मानवअधिकारको अर्थमा निर्माण गरेको छ । शान्ति प्रक्रियाले लामो समयदेखि मानवअधिकारसम्बन्धी मुद्दाहरू, खासगरी गहिरो रूपमा जरो गाडेर रहेका विभेद, पक्षपात र सीमान्तकृत समूहहरूका विरुद्ध दुर्व्यवहार, एवं आर्थिक विषमताहरूको समाधान गर्नेछ भन्ने आशा छ ।
७९. वर्तमानमा भएका सुधारहरू नाजुक छन् र शान्ति प्रक्रियामा कुनै पनि आघात परेमा त्यसले मानवअधिकारको स्थितिमा नकारात्मक असर पार्ने र त्यो विनासकारी पनि हुनसक्ने खतरा छ । न्यायसहितको दिगो शान्ति सुनिश्चित गर्न सबै सरोकारवालाले शान्ति प्रक्रियाप्रति प्रतिबद्ध हुन र प्रत्येक चरणमा मानवअधिकारसम्बन्धी मुद्दाहरूलाई सम्बोधन गर्न अत्यावश्यक छ । अझ धेरै चुनौती छन् र त्यसमध्ये प्रमुख हो कानून कार्यान्वयन र न्याय सम्पादनको मुद्दा । कानून कार्यान्वयन गर्ने निकायहरूको हालको कमजोरी (र धेरै ठाउँमा अनुपस्थिति), कानून र व्यवस्था कायम राख्ने तथा हिंसाबाट सर्वसाधारणलाई संरक्षण गर्ने तिनको सीमित क्षमता वा इच्छा, सीमित सरकारी सहयोग र नेकपा-माओवादीको प्रतिरोधले यी समस्याहरूलाई तत्काल सम्बोधन नगरे शान्ति प्रक्रियालाई अवमूल्यन गर्न चाहने तत्वहरूको उद्गमलाई सहज बनाउनेछ । कानून कार्यान्वयन गर्ने र न्यायको क्षमतालाई बलियो बनाउने कार्य संविधानसभाको निर्वाचन प्रक्रिया यसको प्रारम्भिक चरणदेखि नै डर, जबर्जस्ती धम्क्याउने वा अन्य अझ गम्भीर दुर्व्यवहारविना आयोजना गर्न सकिन्छ भन्ने सुनिश्चित गर्न अत्यावश्यक हुनेछ । यस सन्दर्भमा दलहरूले पर्याप्त प्रतिनिधित्वका लागि सीमान्तकृत समूहहरूका मागहरूलाई मान्यता दिनु पनि आवश्यक हुनेछ ।
८०. हिंसा र मानवअधिकार उल्लङ्घनका लागि जिम्मेवार ठहर्‍याएर राज्यको तहमा र नेकपा-माओवादीद्वारा प्रभावकारी रूपले हालको दण्डहीनताको वातावरणको अन्त्य गर्ने कार्य प्राथमिकताको विषय हुनुपर्दछ । आफ्ना प्रियजनहरू गुमाएर, यातना र थुनाको परिणामस्वरूप; बमद्वारा तथा घरेलु विस्फोटक पदार्थबाट अङ्गभङ्ग भएर; विस्थापन र आर्थिक कठिनाइ; द्वन्द्वको मनोवैज्ञानिक धक्काका कारण सयौं हजार मानिस द्वन्द्वबाट प्रभावित भएका छन् र अझै

धेरैले त्यसको असर खेप्नु परिरहेको छ । शान्ति प्रक्रियाले स्थिति सुधने आशा दिएको छ, तर मानवअधिकारप्रतिका आफ्ना लिखित प्रतिबद्धताहरूलाई प्रभावकारी, दिगो कार्यमा परिणत गर्ने काम द्वन्द्वरत पक्षहरूमा रहेको छ । उच्चायुक्तको कार्यालय शान्ति प्रक्रियासँग सम्बन्धित मानवअधिकार विषयहरूबारे सहयोग गर्न तयार छ ।